मराठी पुस्तके

छत्रपति शिवाजी राजे भोसले यांचा पवाडा

महात्मा जोतिबा फुले

12/27/2013

टंकन: हर्षला रामाणे

मुद्रितशोधन : आशा दादुडे

२

छत्रपति शिवाजी राजे भोसले

यांचा पवाडा

नवीन पुस्तके या सदराखाली या पवाड्याबद्दल माहिती देताना सत्यदीपिकाकार बाबा पदमनजी यांनी म्हटले होते, "शिवाजीचा पवाडा" हे पुस्तक रा. जोतीबा गोविंदराव फुले यांनी केले आहे. रा. जोतीबांचे नाव पुण्यात प्रख्यात पुष्कळ खटपट व श्रम केले. म्हणून सरकारने त्यांस शालजोडी दिली. हे गृहस्थ जातीभेदविवेकसार पुस्तकाचे मालक आहेत. ह्या त्यांच्या पवाड्याची भाषा साधारण समजण्याजोगी सुलभ आहे. ह्याची शब्दरचना सुंदर आहे.

(**पहा:** "सत्यदीपिका", वर्ष ९, अंक ८, ऑगस्ट १८६९).

हा पवाडा लिहिताना जोतीरावांनी मुख्यत: ग्रॅण्ट डफच्या "हिस्टरी ऑफ द मराठाज" या इंग्रजी पुस्तकाच्या पहिल्या खंडातील शिव छत्रपतींबद्दलच्या मजकुराचा उपयोग केलेला दिसतो. ग्रॅण्ट डफने कृष्णाजी अनंत सभासदाची बखर, मल्हार रामराव चिटणीसांची बखर, जावळीची बखर, काफीखान या टोपण नावाने लिहिणाऱ्या मोहम्मद हशीमखान याने औरंगजेबाच्या कारकिर्दीसंबंधी लिहिलेला ग्रंथ, सय्यद मोईद्दीन पीरजादाने लिहिलेला विजापूरचा इतिहास वगैरे मराठी व फार्सी साधनांचा उपयोग केलेला आहे. त्यामुळेच जोतीरावांनी पवाड्याच्या प्रस्तावनेत "अतिजुनाट यवनी व मेसर्स ग्रांडफ, मरी वगैरे इंग्रज लोकांच्या बहुतेक लेखी आधारावरून हा पवाडा केला आहे" असे म्हटले आहे. चांभारगोंद्याचा सावकार शेष नाईक पुंडे याच्याकडे मालोजी राजे भोसल्यांनी आपल्याला मिळोलेले द्रव्य ठेव म्हणून ठेवले होते आणि त्यांनी त्याचा उपयोग तळी खोदण्यात, विहिरी बांधण्यात केला असे ग्रॅण्ट डफने म्हटले आहे. या माहितीचा जोतीरावांनी वापर केला आहे. शिवाजी राजांनी फिरंगोजी नरसाळा या किल्लेदारास वश करून चाकणचा किल्ला घेतला. त्यांनी सुप्यावर रात्री छापा घालून बाजी मोहित्यास त्याच्या तीनशे घोड्यांनिशी ताब्यात घेतले आणि मुसलमान किल्लेदारास लाच देऊन कोंडाणा किल्ला घेतला. कल्याणचा सुभेदार मुलाना अहमद (मुल्ला अहमद) याने विजापुरला पाठवलेला खजिना वाटेत लुटला आणि आबाजी सोनदेवाने कैद केलेल्या कल्याणच्या सुभेदाराची सन्मानाने विजापुरास रवानगी केली असे ग्रॅण्ट डफला वाट पुसतच लिहिलेला दिसतो. बाजी घोरपड्याने दगलबाजी करून शहाजी राजांना केलेली अटक, सईबाईचा सल्ला घेऊन शिवाजी राजांनी शहाजहानशी साधलेला संपर्क, बाजी शामराजाचा शिवाजी राजांनी केलेला पराभव, त्यांनी बाजी घोरपडे व चंद्रराव मोरे यांना कसा धडा शिकवला त्याची हकीगत वगैरेंचा निर्देश करतानाही जोतीरावांनी ग्रॅण्ट डफचाच आधार घेतलेला आहे. अफझलखान वधाचे फुल्यांनी केलेले वर्णनही ग्रॅण्ट डफने दिलेल्या हकिगतीशी तंतोतंत जुळते. पंताजी गोपीनाथ या अफझलखानाच्या ब्राह्मण वकिलाने त्याचा विश्वासघात केला अशी

ग्रॅण्ट डफप्रमाणेच जोतीरावांचीही समजूत होती. त्यामुळे पंताजी गोपीनाथासंबंधी त्यांनी "लोभी ब्राह्मण", "अधम", "फितुर" असे शब्द वापरलेले आहेत, तर अफझलखानास "भोळा यवन" म्हटले आहे आणि त्याच्या रक्षणासाठी प्राणार्पण करणाऱ्या सय्यद बंडाच्या स्वामीनिष्ठेची जोतीरावांनी प्रशंसा केली आहे. हिरडस मावळचे बाजी प्रभु देशपांडे, चाकणचे किल्लेदार फिरंगोजी नरसाळा, दिलेरखानाशी त्वेषाने लढता लढता मृत्यूला मिठी मारणारे मुरारबाजी देशपांडे, कोंढाणा काबीज करताना धारातीर्थी पडलेले तानाजी मालुसरे वगैरेंच्या शौर्याबद्दल व स्वामीनिष्ठेबद्दल ग्रॅण्ट डफप्रमाणे जोतीरावांनीही गौरवाने लिहिले आहे. शाहिस्तेखानाने पुण्यातील आपला वाडा कबजात घेतला असताना त्याच्यावर चढवलेला हल्ला, मिर्झा राजे जयसिंगाबरोबरची भेट, आग्रा येथून स्वत:ची केलेली सुटका, कर्नाटक दिग्विजय, व्यंकोजीस केलेला उपदेश वगैरे शिवचरित्रातील अन्य घटनाही जोतीरावांनी ग्रॅण्ट डफच्या इतिहासाच्या आधारेच लिहिल्या आहेत.

मात्र जोतीरावांनी लिहीलेला पवाडा म्हणजे ग्रॅण्ट डफच्या गद्याला त्यांनी दिलेले फक्त पद्यरूप मानणे चुकीचे होईल. त्यांनी पवाड्याच्या आरंभी रेखाटलेले पाळण्यातील शिवाजीचे चित्र, जिजाबाईच्या मुखातून शिवाजी राजांना ऐकवलेला इतिहास, शिवाजी राजांचे त्यांनी पवाड्याच्या अखेरीस केलेले गुणवर्णन हा भाग त्यांचा स्वत:चा असून त्यासाठी त्यांनी ग्रॅण्ट डफच्या पुस्तकाचा बिलकुल आधार घेतलेला नाही. दादोजी कोंडदेवासंबंधी ग्रॅण्ट डफने विस्ताराने लिहिलेले आहे. या उलट "दुसरा भ्याला मेला बेत नव्हता पूर्वीचा । दादोजी कोंडदेवाचा ॥ मासा पाणीं खेळे गुरू कोण असे त्याचा ।" असे तीन चरण लिहून जोतीरावांनी दादोजी कोंडदेवांची बोळवण केलेली आहे. हिंदू धर्मविषयक लोकसमजुतीवर असलेल्या विश्वासामुळे तसेच धोरण म्हणूनही कदाचित शिवाजीने प्रतापगडावर भवानी देवीचे मंदिर बांधले असावे आणि रामदास स्वामींचा महापुरुष किंवा अध्यात्मिक गुरू म्हणून स्वीकार केला असावा असे ग्रँट डफने म्हटले आहे, तर "लोकप्रितीकरिता करी गुरू रामदासास । राजगडी स्थापी देवीस ॥" असे जोतीरावांनी या घटनांचे स्पष्टीकरण दिले आहे. शिव छत्रपतींचे कर्तृत्व हे त्यांचे स्वत:चे होते, त्याचे श्रेय रामदास स्वामींना अगर दादोजी कोंडदेवास देण्यास जोतीराव नव्हते.

पवाड्याचे पालुपद "कुळवाडी-भुषण पवाडा गातो भोसल्याचा । छत्रपती शिवाजीचा" असे आहे. त्यातील "कुळवीडी-भूषण" हे वर्णन शिवाजी राजांचे की जोतीरावांनी "भूषण" या शब्दावर श्लेष साधून ते स्वत:च्या संदर्भात केले आहे? भूषण या कान्यकुब्ज ब्राह्मण कवीप्रमाणे आपणही शिवाजीचा पवाडा गाऊन कुळवाड्यातील भूषण होत आहोत असे जोतीरावांना म्हणावयाचे आहे असा त्याचा अर्थ लावण्यात एक अडचण आहे. पवाड्याच्या अखेरीस त्यांनी "जोतीराव फुल्याने गाईला पूत क्षुद्राचा । मुख्य धनी पेशव्याचा" असा स्वत:चा स्पष्ट शब्दात नामनिर्देश केलेला असल्यामुळे "कुळवाडी-भूषण" या शब्दात त्यांनी शिवछत्रपतींचाच गौरव केला आहे अस मानणे अधिक योग्य होईल.

LIFE OF SHIVAJI,

IN POETICAL METRE.

BY

JOTIBA GOVINDRAO PHULE.

—०—

पवाडा

छत्रपति शिवाजी राजे भोसले

यांचा,

जोती गोविंदराव फुले यानी

लोकहितार्थ केला;

तो

मुंबईत

“ओरिएन्टल” छापखान्यांत छापिला.

सन १८६९.

हें पुस्तक मुंबईत रा० वासुदेव बाबाजी नवरंगे, नंबर ३९, काळबादेवीचा रस्ता, यांच्या दुकानीं, व पुण्यांत वेताळ पेठेंत पुस्तककर्त्याच्या दुकानीं मिळतें. किंमत साहा. आणे.

[प्रथमावृत्तींतील मुखपृष्टाचे यथामूल मुद्रण]

TO THE MEMORY

OF

RAOBAHADUR RAMCHANDRA BALKRISHNAJI

President of Param Hans Sabha,

Late Assistant Commissioner of Customs

And

Justice of the Peace,

This small book is inscribed,

As a mark of Profound Respect

And a Testimoney of Sincere

Affection

By

The Author

[पहिल्या आवृत्तीतील इंग्रजी अर्पणपत्रिका]

कैलासवासी रावबहादूर

रामचंद्र बाळकृष्णजी राणे

परमहंस सभेचे अध्यक्ष,

कस्टम खान्याचे माजी असिस्टंट कमिशनर,

आणि

मुंबईचे जस्टिस आफ दी पोस

ह्याच्या स्मरणार्थ

हा लहानसा पवाडा

त्यांच्या कर्त्याने

परम प्रीतीने व आदराने

अर्पण केला

असे.

मुक्काम पुणें,
ज्यून, सन १८६९,

[पहिल्या आवृत्तीची अर्पणपत्रिका]

अभंग

अति महारथी क्षत्रियाचा बाळ ॥ यवनाचा काळ त्रेतायुगीं ॥१॥

स्वभावें तो शूर रणीं भीडणार ॥ लढे अनिवार देशासाठीं ॥२॥

परशरामासीं झोंबें महाबळी ॥ एकवीस वेळीं लागोपाठ ॥३॥

अशा महावीरा म्हणे महाअरी ॥ धाकें थरथरी द्विजसूत ॥४॥

बोधी शिऊं नका मोड झाल्यावर ॥ म्हणा माहाआर मांग त्यास ॥५॥

भित्रा सूड घेई जिंकिल्या शत्रचा ॥ पूत कृतघ्नाचा सर्प जैसा ॥६॥

चिरंजीव आहे आणा पाचारूनी ॥ पाहा तपासूनी जोतीपुढें ॥७॥

—०—

प्रस्तावना

शिवाजीराजाच्या ह्या पवाड्याचे आठ भाग केले आहेत. दरएक भागांत विषयांतर होऊं नये ह्या भयास्तव सर्व भाग एकसारखे केले नाहींत. अति जुनाट यवनी व मेसर्स ग्रांडफ, मरी वगैरे इंग्रज लोकांच्या बहुतेक लेखी आधारावरून हा पवाडा केला आहे. कुणबी, माळी, माहार, मांग वगैरे पाताळीं घातलेल्या क्षेत्र्यांच्या उपयोगीं हा पवाडा पडावा असा माझा हेतु आहे. लांबच लांब मोठाले संस्कृत शब्द मुळींच घातले आहेत. माळी कुणब्यांस समजण्याजोगी सोपी भाषा होण्याविषयीं फार श्रम करून त्यांस आवडण्याजोग्या चालीनें रचना केली आहे. जगत्कर्ता भगवान सर्व जगाचा चाळक आणि तोच सर्वांचा बुद्धिदाता आहे. त्यालाच आम्हा शूद्रांची दया आल्यावरून त्यानें आपल्या परमप्रिय इंग्रज लेंकरास राजा करून आम्हां क्षत्रितांस ब्रह्मराक्षसाच्या दाढेंतून ओढून काढण्याकरितां हिंदुस्थानांत पाठविलें आहे. व हे दयाळु इंग्रज लोक आम्हा गांजलेल्या अज्ञानी लोकांस खरें ज्ञान शिकवूं लागल्यामुळें ब्राह्मणांनी बनविलेल्या मतलबी कूटापासून स्वतंत्र होण्याचे नेहमीं आमच्या मनांत डोहळे होऊं लागले आहेत. ब्राह्मणाच्या कूटाविषयीं थोडासा येथें मासला लिहितों; तो येणेंप्रमाणें–

ह्या जगांतील सर्व देशांचे इतिहास एकमेकांसीं ताडून पाहातां या हिंदुस्थानांत मात्र ब्राह्मणांनी आपल्यास मोठ्या दिमाखाने उंच मानून परभू, कुणबी, माळी, मांग आणि महार इत्यादि, जातीचे हाडवैरी असल्याप्रमाणें त्यांचा मनापासून द्वेष करून त्यांस इतकें नीच मानण्यांचे कारण काय असावें असें माझ्या मनांत नेहमी घोळत होते. याविषयीं इतर भाषेंतील ग्रंथांवरून व ब्राह्मणाच्या एकंदर शूद्रांसीं आचरणावरून असें सिद्ध होतें की, ब्राह्मण लोकांचा या देशासीं कांहींच संबंध नसतां ब्राह्मणांनीं केवळ लोभानें या देशांत एकाएकीं लागोपाठ हल्ले करून ज्या ज्या वेळीं जे जे लोक या क्षेत्रीं हल्ल्यामध्यें सांपडले त्यांस कैद करून ब्रह्मराजानें त्या सर्वांचे दास केले व त्यांनी तसेंच चिरकाळ ब्राह्मणांच्या दास्यत्वांत रहावें म्हणून पुन्हा त्याच ब्रह्मानें सत्तेच्या मदानें कायदे करून त्यांची अनेक पुस्तकें करून त्यांत अनेक तऱ्हेचे भेद करून ठेवले. नंतर कांहीं दिवसांनी वेळ पाहून त्यांस भेद म्हणण्याचें सोडून वेद म्हणण्याचा प्रचार घातला असावा. ब्रह्मराजा मरतांच बाकीच्या उरल्या क्षत्रियांनीं ब्राह्मणांच्या हातीं सांपडलेल्या बांधवांस ब्राह्मणांच्या दास्यत्वापासून सोडविण्याविषयीं परशरामाशीं एकवीस वेळां इतके निकरानें लढले की त्यांचे अखेर महाअरी असें नांव पडलें व त्या शब्दाचा पुढें महार असा अपभ्रंश झाला व त्या महाअरी क्षत्रियांसीं लढतां लढतां परशरामाचे इतके लोक मारले गेले कीं, ब्राह्मणांपेक्षा

ब्राह्मण विधवा यांचा इतका भरणा वाढला कीं त्यांची नीट रीतीनें व्यवस्था कसी ठेवावी याची मोठी पंचाईत येऊन पडली. शेवटी अखेरीस ब्राह्मण स्त्रीयांचा पुनविवाह अगदींच बंद केला तेव्हां थोडेसें लागीं लागल्यासारखें झालें. नंतर दास केलेल्या व महाअरी क्षत्रियांचा अमर्याद द्वेष करून पहिल्यास भेद वाचून पाहाण्याची मनाई व दुसऱ्याचा स्पर्श होऊं न देण्याची वहिवाट चालू करून मनूसारख्या इअतर कूर राजांनी मनास मानेल तसीं सूड घेण्याजोगीं ज्यांत ब्राह्मणांचे फक्त हित असीं नवीं नवीं कलमें घरांतल्या घरांत बनवून ग्रंथांचे पोटांत कोंबून कांहीं कालानंतर दास केलेल्या सर्व क्षत्रियांस लटकेंच उठविलें कीं, हे ग्रंथ स्वतां देवाने लिहून ठेविले असे दाखवून मोठा धार्मिकपणाचा डौल घालून त्या दासांच्या मनांतच उत्तरोत्तर बिंबविण्याची सुरुवात केली. एवढेंच करून स्वस्थ राहिले असें नाहीं, पण त्यांनी अखेरीस राहिलेल्या शेषद्वेषाचा सर्प कल्पून त्याचा बिछाना करून त्यावर सच्चिदानंद नारायणाच्या मूर्तीस उताणें पाडून त्याचे बेंबीचा देठ बाहेर ओढून काढून त्यांचें शेवटीं कमळ करून त्यावर चार तोंडाचा ब्रह्मा बसवून हा देवाचा लेंक त्यानें हे सर्व भेद केले, देवाच्या लेंकापुढें कोणाचें काय चालणार अशा नाना प्रकारच्या थोतांडी खोट्या गोष्टी बनवून दास केलेल्या क्षत्रियांस हळुहळु हे ईश्वरदत्त आहेत म्हणून, भासवून शिकवून त्या सर्व क्षत्रियांचीं धर्माच्या थापीनें असीं मानसाचीं कणसें करून टाकलीं आहेत हें सर्वांस माहीतच आहे. यापुढें जनाची तर नाहींच, परंतु मनाचीसुद्धां काडीमात्र लाज न धरितां शुद्र ब्रह्माच्या पायापासून जन्म पावले असें कोठें कोठें ग्रंथांत कोंबून लिहिले आहे. काय पायापासून शूद्र पुत्र प्रसविणें ही गोष्ट लहान अचंब्याची आहे असें माझ्यानें म्हणवत नाहीं ! परंतु जन्म देणें हा स्त्रियांचा धर्म असून शुद्ध ब्रह्मपुरुषाच्या पायापासून मूल जन्मविण्यानें या जगांत सर्वत्र जो सृष्टिक्रम चालत आला आहे त्याला बाध येतो. तसेंच चालण्याचें काम पायाचें असून त्या पायापासून शुद्र पुत्र जन्मविला व त्याचप्रमाणें ब्रह्माच्या मुखापासून ब्राह्मण जन्मविला असें जर खरें आहे तर ब्रह्माचें मुख इतर दुसरे ततसंबंधी व्यापार करीत होतें असें त्याच्या शिष्यमंडळीस कबूल करावें लागेल. यावरून असें साफ सिद्ध होतें कीं चार घरच्या चार पोरी मिळून घरांतल्या घरकुंडांत बराच लटक्यामुटक्यांचा खेळ खेळल्या. असो, याविषयीं जास्ती चिकित्सा करून फटफजीती करीत बसणें त्यापेक्षां त्यांची क्षमा करून बाकीचें सर्व सुज्ञ वाचकांकडे सोपितों. हा लहानसा प्रयत्न सुज्ञ जनांस आवडल्यास आणखी याच मासल्याचे, पाताळीं घातल्यापूर्वीं क्षत्रियांमध्ये महासुभ्या (म्हसोबा) सारखे महावीर होऊन गेले यांचे पवाडे मोठ्या उल्हासानें सादर केले जातील.

हा पवाडा एकंदर तयार करते वेळीं माझे लहानपणांचे मित्र भंडारकर यांनी इतर दुसऱ्या लोकांसारखा पायांत पाय न घातलतां मला या कामांत नेहमी हिंमत देऊन वारंवार माझ्या कल्पना नीट जुळाव्यात म्हणून बरीच मदत दिली. यास्तव मी त्यांचा ऋणी आहें. व रे. बाबा पदमनजी व गंगाधरशास्त्री या उभयतानी शुद्ध करण्याविषयीं मदत केली सबब त्यांचा आभारी आहें.

शिवाजीचा पवाडा

कुळवाडी-भूषण पवाडा गातो भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीच ॥

लंगोट्यांस देई जानवीं पोषींदा कूणब्यांचा ।
काळ तो असे यवनांचा ॥

शिवाजीचा पिता शाहाजी पुत्र मालोजीचा ।
असे तो डौल जाहगिरीचा ॥

पंधराशें एकूणपन्नास साल फळलें ।
जुन्नर तें उदयासीं आलें ॥

शिवनेरी किल्ल्यामध्यें बाळ शिवाजी जन्मलें ।
जिजीबाईस रत्न सांपडलें ॥

हातापायांची नख बोट शुभ्र प्याजी रंगीलें ।
ज्यानीं कमळा लाजिवलें ॥

वर खालीं टिऱ्या पोटऱ्या गांठी गोळे बांधले ।
स्फटिकापरि भासले ॥

सान कटी सिंहापरी छाती मांस दुनावलें ।
नांव शिवाजी शोभलें ॥

राजहौंसीं उंच मान माघें मांदे दोंदीलें ।
जसा का फणीवर डोले ॥

एकसारखे शुभ्र दंत चमकूं लागले ।
मोतीं लडीं गुतिवलें ॥

रक्तवर्ण नाजूक होटीं हासूं छपिवलें ।
म्हणोन बोबडें बोले ॥

सरळ नीट नाक विशाळ डोळ्यां शोभले ।
विषादें मृग वनीं गेले ॥

नेत्र तीखे बाणी भवया कमठे ताणीले ।
ज्यांनीं चंद्रा हाटिवलें ॥

सुंदर विशाळ भाळवटी जावळ लोंबलें ।
कुरळे केंस मोघीले ॥

आजानबाहू पायांपेक्षां हात लांबलेले ।
चिन्ह गादिचें दिसलें ॥

जडावाचीं कडीं तोडे सर्व अलंकार केले ।
धाकट्या बाळा लेविवले ॥

किनखाबी टंकोचें मोतीं घोसानें जडले ।
कलाबतुचे गोंडे शोभले ॥

लहान कुंची पैरण बिरडी बंद लावले ।
डाग लाळीचे पडलेले ॥

हातापायांचे आंगठे चोखी मुखामधी रोळे ।
पायीं घुगरुं खुळखुळे ॥

मारी लागोपाठ लाथाबुक्या आकाश शोभले ।
खेळण्यावर डोळे फिरीवले ॥

मजवर हा कसा खेळणा नाहीं आवडलें ।
चिन्ह पाळणीं दिसलें ॥

ठाहीपेटे रडूं लागला सर्व घाबरले ।
पाळण्या हालवूं लागले ॥

धन्य जिजाबाई जिनें जो जो जो जो जो केले ।
गातों गीत तिनें केलें ॥

॥ चाल॥

जो जो जो जो जो जो गाऊं, जी जी जी जी जिजी गाऊं ।
चला वेरुळास जाऊं, दौलताबादा पाहूं ॥

मूळ बाबाजीस ध्याऊं, किर्ती आनंदाने गाऊं ।
सरदारांत उमराऊ, सोबतीस जाधवराऊ ॥

पाटील होते गांवोगाऊ, पुत्रावरी अती जीऊ ।
थोर विठोजी नांव घेऊं, सान मालोजी त्याचा भाऊ ।
दीपाबाई त्यास देऊं, छंदाजोगा गिती गाऊं ॥

॥ चाल ॥

मालोजी राजा । तुझा बा आजा ॥

यवनी काजा । पाळिल्या फौजा ॥

लाविल्या ध्वजा । मारिल्या मौजा ॥

वेळेस मुक्का । साधल्या बुक्का ॥

विचारी पक्का । जाधवा धक्का ॥

शेशाप्पा नायका । ठेविचा पैका ॥

द्रव्याची गर्दी । चांभारगोंदी ॥

देवळें बांधी । तळीं ती खांदी ॥

आगळी बुद्धि । गुणानें निधि ॥

लिहिलें विधि । लोकांस बोधी ॥

संधान साधी । जसा पारधी ॥

भविषी भला । कळलें त्याला ॥

सांगोनी गेला । गादी बा तुला ॥

उपाय नाहीं जाणोन चाकर झाला यवनाचा ।
शिपाई होता बाणीचा ॥

खोठ्या दैवा कोण खोडी बेत देवाजीचा ।
पवाडा गातो शिवाजीचा ॥

कुळवाडी-भूषण पवाडा गातो भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीचा ॥१॥

* * *

वडील बंधु संभाजीनें लळे पुरवीले ।
धाकट्यासवें खेळले ॥

उभयतांचें एकचित्त तालमींत गेले ।
फरीगदग्या शिकले ॥

आवडीनें खमठोकी कुस्ती पेंचानें खेळे ।
पवित्रे दस्तीचे केले ॥

द्वादशवर्षी उमर आली नाहीं मन धालें ।
घोडी फिरवूं लागले ॥

आट्टल घोडेस्वार भाला बोथाटी शीकले ।
गोळी निशाण साधले ॥

कन्या वीर जाधवाची जिनें भारथ लावलें ।
पुत्रा नीट ऐकिवलें ॥

अल्पवयाचे असतां शिकार करूं लागले ।
माते कौतुक वाटलें ॥

नित्य पतीचा आठव डोंगर दु:खाचे झाले ।
घर सवतीनें घेतले ॥

छाती कोट करून सर्व होतें साटिवलें ।
मुखमुद्रेने फसिवले ॥

चतुर शिवाजीनें आईचें दु:ख ताडिले ।
पित्यास मनीं त्यागिले ॥

पुत्राचे डोळे फिरले मातें भय पडलें ।
हीत उपदेशा योजिले ॥

मनीं पतिभक्ति पुता बागेमधीं नेलें ।
वृक्षाछायी बसीवलें ॥

पूर्वांचें स्मरण करून त्यास न्याहाळीलें ।
नेत्रीं पाणी टपटपलें ॥

या क्षेत्राचे धनी कोणकोणी बुडविले ।
सांगतें मुळीं कसें झालें ॥

क्षेत्रवासी म्हणोन नांव क्षत्रिय धरले ।
क्षेत्रीं सुखी राहिले ॥

अन्यदेशिंचे दंगेखोर हिमालयीं आले ।
होते लपून राहिले ॥

पाठीं शत्रुभौती झाडी किती उपासीं मेले ।
गोमासा भाजून धाले ॥

पाला फळें खात आखेर ताडपत्रा नेसले ।
झाडी उल्लंघून आले ॥

लेखणीचा धड शीपाया सेनापति केलें ।
मुख्य ब्रह्मा नेमलें ॥

बेफाम क्षेत्रिय होते अचूक टोळ उतरले ।
कैदी सर्वांस केलें ॥

सर्व देशीं चाल त्याचें गुलाम बनीवले ।
डौलानें क्षुद्र म्हणाले ॥

मुख्या ब्रह्म राजा झाला जानें कायदे केले ।
त्याचे पुढें भेद केले ॥

ब्रह्मा मेल्यावर परशराम पुंड माजले ।
उरल्या क्षत्रिया पिडीले ॥

माहारमांग झाले किती देशोधडी केले ।
ब्राह्मण चिरंजीव झाले ॥

देश निक्षत्रिय झाल्यामुळें यवना फावलें ।
सर्वांस त्यांहीं पिडीलें ॥

शुद्र म्हणती तुम्हा हृदयीं बाण टोचले ।
आज बोधाया फावलें ॥

गाणें गाते ऐक बाळा तुझ्या आजोळीं शिकले ।
बोलीं नाहीं मन धालें ॥

॥ चाल ॥

क्षेत्र क्षत्रियांचें घर, तुझे पितृ माहावीर ।
सुखा नसे त्यांच्या पार, आल्यागेल्याचें माहेर ॥

शीखराकार डोंगर, नानावल्ली तरूवर ।
दरीं खोरीं वाहे नीर, खळखळे निरंतर ॥

झाडा फुलें झाला भार, सुगंधी वाहे लहर ।
पक्षी गाती सोळा स्वर, मंजूळ वाणी मनोहर ॥

नदी नाले सरोवर, शोभे कमळांचा भार ।
भूमी अती काळसर, क्षेत्र देई पीका फार ॥

धाव घेती दंगेखोर, दिला क्षेत्रियास मार ।
दास केले निरंतर, ब्रह्मा झाला मनीं गार ॥

लोभी मेले येथें फार, विध्वा झाल्या घरोघर ।
उपाय नाहीं लाचार, स्त्रिया बंदी पाटावर ॥

दुसरा झाला शिरजोर, परशा तोबा कठोर ।
मार त्याचा अनीवार, केला क्षत्रियां संव्हार ॥

क्षत्रिय केले जरजर, भयें कांपे थरथर ।
दु:ख नाहीं त्यांच्या पार, ठाव नाहीं निराधार ॥

बहु केले देशापार, बाकी राहि मांगमाहार ।
नि:क्षेत्री झाल्यावर, म्लेंच्छें केलें डोकें वर ॥

आले सिंधुनदीवर, स्वाऱ्या केल्या वारोंवार ।
गातें कटावांत सार, लक्ष देई अर्थावर ॥

॥ चाल ॥

काबुला सोडी । नदांत उडी ॥

ठेवितो दाढी । हिंदूस पीडी ॥

बामना बोडी । इंद्रियें तोडी ॥

पींडीस फोडी । देऊळें पाडी ॥

चित्रास तोडी । लेण्यास छेडीं ॥

गौमांसी गोडी । डुकरां सोडी ॥

खंड्यास ताडी । जेजुरी गडीं ॥

भुंग्यास सोडी । खोडीस मोडी ॥

मूर्तीस काढी । काबूला धाडी ॥

झाडीस तोडी । लुटलीं खेडीं ॥

गडांस वेढी । लावली शीडी ॥

हिंदुस झोडी । धर्मास खोडी ॥

राज्यास बेडी । कातडी काढी ॥

गर्दना मोडी । कैलासा धाडी ॥

देऊळें फोडी । बांधीतो माडी ॥

उडवी घोडी । कपाळा आढी ॥

मीजास बडी । ताजीम खडी ॥

बुरखा सोडी । पत्नीस पीडी ॥

गायनीं गोडी । थैलीतें सोडी ॥

माताबोध मनीं ठसतां राग आला यवनांचा ।
बेत मग केला लढण्याचा ॥

तान्हाजी मालुसरे बाजी पासलकराचा ।
स्नेह येशजी कंकाचा ॥

मित्रां आधीं ठेवी जमाव केला मावळ्याचा ।
पूर करी हत्यारांचा ॥

मोठ्या युक्तिनें सर केला किल्ला तोरण्याचा ।
रिविला झेंडा हिंदूचा ॥

राजगड नवा बांधला ऊंच डोंगराचा ।
भ्याला मनीं विजापुरचा ॥

दुसरा भ्याला मेला बेत नव्हता पूर्वीचा ।
दादोजी कोंडदेवाचा ॥

मासा पाणीं खेळे गुरू कोण असे त्याचा ।
पवाडा गातो शिवाजीचा ॥

कुळवाडी-भूषण पवाडा गातो भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीचा ॥ २ ॥

जाहागीरचा पैसा सारा लावी खर्चास ।
चाकरी ठेवी लोकांस ॥

थाप देऊन हातीं घेई चाकण किल्ल्यास ।
मुख्य केले फिरंगोजीस ॥

थोड्या लोकांसहीत छापा घाली सुप्यास ।
कैद पाहा केलें मामास ॥

सुभ्या सोबत हातीं घेतलें तीनशें घोड्यास ।
करामत केली रात्रीस ॥

मुसलमानां लांच देई घेई कोंडाण्यास ।
सिंहगड नांव दिले त्यास ॥

पुरंधरी जाई जसा भला माणूस न्यायास ।
कैद पाहा केलें सर्वांस ॥

गांव इनाम देऊन सर्वां ठेवी चाकरीस ।
मारलें नाहीं कोणास ॥

वाटेमधीं छापा घालून लुटी खजीन्यास ।
सांठवी राजगडास ॥

राजमाचीं लोहगडीं लढे घेई तिकोण्यास ।
बाकी चार किल्ल्यांस ॥

मावळ्यांस धाडी कोकणीं गांव लुटायास ।
धूर्त योजी फितूरास ॥

सन्मान कैद्यां देई पाठवि वीजापुरास ।
मुलान्या सुभेदारास ॥

विजापुरीं मुसलमाना झाला बहु त्रास ।
योजना केली कपटास ॥

करनाटकीं पत्र पाठवी बाजी घोरपड्यास ।
कैद तुम्ही करा शहाजीस ॥

भोजनाचें निमित्य केलें नेलें भोसल्यास ।
दग्यानें कैद केलें त्यास ॥

थेट शहाजी कैदी आणिला विजापूरास ।
खशी मग झाली यवनास ॥

चिरेबंदी कोठडीमध्यें बंद केलें त्यास ।
ठेविलें भोक वाऱ्यास ॥

शाहाजीला पिडा दीली कळलें शिवाजीस ।
ऐकून भ्याला बातमीस ॥

पिताभक्ति मनीं लागला शरण जायास ।
विचारी आपल्या स्त्रियेस ॥

साजे नांव सईबाई स्त्री सुचवी पतीस ।
ताडा दंडीं दुसमानास ॥

स्त्रीची सुचना सत्य भासली लिहिलें पत्रास ।
पाठवी दिल्ली मोगलास ॥

चाकर झालों तुमचा आतां येतों चाकरीस ।
सोडवा माझ्या पित्यास ॥

मोगल थैली गेली थेट मुसलमानास ।
ठेविले किल्ल्यावर त्यास ॥

बाजी शामराज कां लाजला जात सांगायास ।
धरूं पाही शिवाजीस ॥

धेड म्हणावा नाक नाहीं द्यावा कोणास ।
अडचण झाली बखरीस ॥

सिद्धिस बेत गेला नाहीं अंतीं भ्याला जिवास ।
काळें केलें महाडास ॥

शाहाजीचा बाजी आखेर घेईल बक्षीस ।
हा पाजी मुकला जातीस ॥

करनाटकीं आज्ञा झाली शाहाजीस ।
यवन भ्याला सिंहास ॥

वर्षे चार झालीं शिवला नाहीं कबजास ।
पिताभक्ति पुत्रास ॥

चंद्रराव मोऱ्यास मारी घेई जावळीस ।
दुसरे वासोट्या किल्ल्यास ॥

प्रतापगड बांधी पेशवा केला एकास ।
नवे योजी हुद्यास ॥

आपली बाकी काढी धाडी पत्र तगाद्यास ।
चलाखी दावी मोंगलास ॥

रात्रीं जाऊन एकाएकीं लुटी जुन्नरास ।
पाठवि गडी लुटीस ॥

आडमार्ग करी हळूच गेला नगरास ।
लुटी हत्तीघोड्यांस ॥

उंच वस्त्रें, रत्नें होन कमती नाहीं द्रव्यास ।
चाकरी ठेवि बारगिरांस ॥

समुद्रतीरीं किल्ले घेई पाळी गलबतांस ।
चाकरी ठेवि पठाणास ॥

सिद्दि पेशव्या आपेश देई घई यशास ।
उदासी लाभ शिवाजीस ॥

आबजूलखान शूर पठाण आला वांईस ।
शोभला मोठा फौजेस ॥

हत्ती बारा हजार घोडा त्याचे दिमतीस ।
कमी नाहीं दारूगोळीस ॥

कारकुनाला वचनीं दिलें हिंवरें बक्षीस ।
फितिवले लोभी ब्राह्मणांस ॥

गोपीनाथ फसवी पठाणा आणी एकांतास ।
चुकला नाहीं संकेतास ॥

माते पायीं डोई ठेवी लपवी हत्यारास ।
बरोबर आला बेतास ॥

समीप येतां शिवाजी जसा भ्याला व्याग्घास ।
कमी करी आपल्या चालीस ॥

गोपीनाथ सुचना देई भोळ्या यवनास ।
भ्याला तुमच्या शिपायांस ॥

त्या अधमाचें ऐकुन शिपाई केला बाजूस ।
लागला भेटूं शिवाजीस ॥

वर भेटभाव वाघनख मारीं पोटास ।
भयभित केलें पठाणास ॥

पोटीं जखम सोसी केला वार शिवाजीस ।
झोंबती एकमेकांस ॥

हातचलाखी केली बिचवा मारी शत्रूस ।
पठाण मुकला प्राणास ॥

स्वामीभक्त धाव घेई कळले शिपायास ।
राहिला उभा लढण्यास ॥

त्याची धोप घेई शिवाजी बचवी आपल्यास ।
तान्हाजी भिडे बाजूस ॥

दांती दाढी चावी तोडी घेई धनी सूडास ।
घाबरें केलें दोघांस ॥

नांव सय्यदबंधू साजे शोभा आणी बखरीस ।
लाथाळी जीवदानास ॥

तान्हाजिला हूल देई मारी हात शिवाजीस ।
न्याहाळी प्रेतीं धण्यास ॥

उभयतांसीं लढतां मुकला आपल्या प्राणास ।
गेला जन्नत स्वर्गास ॥

छापा घाली मारी करी कैद बाकी फौजेस ।
पठाणपुत्र खाशा स्त्रियेस ॥

चार हजार घोडा लूट कमी नाहीं द्रव्यास ।
दुसऱ्या सरंजामास ॥

अलंकार वस्त्रें देई सर्व कैदी जखम्यांस ।
पाठवि विजापूरास ॥

वचनीं साचा शिवाजी देई हिवरें बक्षीस ।
फितुऱ्या गोपीनाथास ॥

नाचत गात सर्व गेले प्रतापगडास ।
उपमा नाहीं आनंदास ॥

॥ चाल ॥

॥ शिवाचा गजर जयनामाचा झेंडा रोविला ॥

॥ क्षेत्र्याचा मेळा मावळ्याचा शिकार खेळला ॥

माते पायीं ठेवी डोई गर्व नाहीं काडीचा ।
आशिर्वाद घेई आईचा ॥

आलाबला घेई आवडता होता जिजाचा ।
पवाडा गातो शिवाजीचा ॥

कुळवाडी-भूषण पवाडा गातो भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीचा ॥ ३ ॥

* * *

लढे रांगणी विशालगडीं घेई पन्हाळ्यास ।
केले मग शुरू खंडणीस ॥

रुस्तुला जमाना आज्ञा झाली विजापूररास ।
नेमिला कोल्हापूरास ॥

स्वार तीन हजार घेई थोड्या पायदळास ।
आला थेट पन्हाळ्यास ॥

मार देत शिवाजी पिटी कृष्णा पैलतडीस ।
अती जेर केलें त्यास ॥

खंडणी घेत गेला भिडला विजापुरास ।
परत मग आला गडास ॥

राजापुर दाभोळ लुटी भरी खजीन्यास ।
मात गेली विजापुरास ॥

सिद्दी जोहरा नेमी मोठी फौज दिमतीस ।
सावंत सिद्दी कुमकेस ॥

बंदोबस्त करी शिवाजी राही पन्हाळ्यास ।
करी मग जमा बेगमीस ॥

वारंवार छापे घाली लुटी भौंती मुलखास ।
केलें महाग दाण्यास ॥

त्रासानें खवळून वेढा घाली शिवाजीस ।
कोंडिलें गर्डी फौजेस ॥

चार मास लोटले शिवाजी भ्याला वेढ्यास ।
योजना करी उपायास ॥

कोंकणामधीं सिद्दी झोडी रघुनाथास।
उपद्रव झाला रयतेस ॥

पासलकर बाजीराव पडले वाडीस ।
दु:ख मग झालें शिवाजीस ॥

सिद्दी जोहरा निरोपानें गोंवी वचनास ।
खुशाल गेला भेटीस ॥

वेळ करून गेला उरला नाहीं आवकास ।
कच्चा मग ठेवी तहास ॥

सिद्दीस लाडी गोडी मधीं मान डुकलीस ।
गेला थाप देऊन गडास ॥

सिद्दीस लाडी गोडी मधीं मान डुकलीस ।
गेला थाप देऊन गडास ॥

सिद्द्या पोटीं खुष्याली जाई झोपीं सावकास ।
हयगय झाली जप्तीस ॥

तों शिवाजी पळून गेला पाठी रात्रीस ।
फसविलें मुसलमानास ॥

सिद्दी सकाळीं खाई मनीं लाडू चुरमुऱ्यास ।
स्वारदळ लावी पाठीस ॥

चढत होता खींड शिवाजी गांठलें त्यास ।
बंदुका लावी छातीस ॥

बाजीपरभु मुख्य केला ठेवि मावळ्यास ।
एकटा गेला रांगण्यास ॥

स्वस्वामीला वेळ दिला बाजी भिडला शत्रूस ।
हरवी नित्य मोगलास ॥

दोन प्रहर लढे वाट दिली नाहीं त्यास ।
धन्य त्याच्या जातीस ॥

मोठी मोगल फौज दाखल झाली साह्यास ।
खवळला बाजी युद्धास ॥

अर्धे लोक उरले सरला नाहीं पाउलास ।
पडला परभू भूमीस ॥

तो शिवाजी सुखी पोहंचला कान सुचनेस ।
अंती मनी हाच ध्यास ॥

बार गडीं ऐकून सुखी म्हणे आपल्यास ।
नीघून गेला स्वर्गास ॥

सय्यद मागें सरे जागा देई बाजीरावास ।
पाहून स्वामीभक्तीस ॥

विजापुरीं मुसलमान करी तयारीस ।
खासा आला लढण्यास ॥

कराडास डेरे दिले घेई बहूं किल्ल्यांस ।
वश करी चाचे लोकांस ॥

दळव्यांसी लढून घेई शृंगारपुरास ।
मारलें पाळेगारांस ॥

लोकप्रीतीकरितां करी गुरु रामदासास ।
राजगडीं स्थापी देवीस ॥

मिष्ट अन्नभोजन दिलें सर्वां बक्षीस ।
केली मग मोठी मजलस ॥

तानसेनी भले गवय्या बसवी गायास ।
कमी नाहीं तालस्वरास ॥

॥ चाल ॥

जीधर उधर मुसलमानी । बीसमिलाहि हिमानी ॥

सच्चा हरामी शैतान आया । औरंगजीब नाम लिया ॥

छोटे भाइकूं हूल दिया । बडे भाइकी जान लिया ॥

छोटेकूंबी कैद किया । लोक उसके फितालिया ॥

मजला भाई भगादिया । आराकानमें मारा गया ॥

सगे बापकूं कैद किया । हुकमत सारी छिनलीया ॥

भाईबंदकूं इजा दिया । रयत सब ताराज किया ॥

मार देके जेर किया । खाया पिया रंग उडाया ॥

आपण होके बेलगामी । शिवाजीकू कहे गुलामी ॥

आपण होके ऎशाआरामी । शिवाजीकूं कहे हरामी ॥

बेर हुवा करो सलामी । हिंदवाणी गाव नामी ॥

॥ चाल ॥

आदी अंत [न] सर्वां कारण ॥

जन्ममरण । घाली वैरण ॥

तोच तारण । तोच मारण ॥

सर्व जपून । करी चाळण ॥

नित्य पाळण । लावी वळण ॥

भूतीं पाहून । मनीं ध्याइन ॥

नांव देऊन । जगजीवन ॥

सम होऊन । करा शोधन ॥

सार घऊन । तोडा बंधन ॥

सरनौबती डंका हुकूम पालेकराचा ॥

घई मुजरा शाई [रा] चा ॥

सुखसोहळे होतां तरफडे सावंत वाडीचा ।
पवाडा गातो शिवाजीचा ॥

कुळवाडी-भूषण पवाडा गातो भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीचा ॥ ४ ॥

* * *

सावंत पत्र लिही पाठवी विजापूरास ।
मागे फौज कुमकेस ॥

बाजी घोरपडा बल्लोळखान येती साह्यास ।
शिवाजी करी तयारीस ॥

त्वरा करून गेला छापा घाली मुधोळास ।
मारिलें बाजी घोरपड्यास ॥

भाऊबंद मारिले बाकी शिपाइ लोकांस ।
घेतलें बापसूडास ॥

सावंताची खोड मोडून ठेवी चाकरीस ।
धमकी देई पोर्च्युग्यास ॥

नवे किल्ले बांधी डागडुजी केली सर्वांस ।
बांधिलें नव्या जाहजास ॥

जळीं सैनापती केले ज्यास भीती पोर्च्युगीस ।
शोभला हुद्दा भंडाऱ्यास ॥

विजापूरचा वजीर गुप्त लिही शिवाजीस ।
उभयतां आणलें एकीस ॥

व्यंकोजी पुत्रा घेइ शाहाजी आला भेटीस ।
शिवाजी लागे चरणास ॥

शाहाजीचे सदगुण गाया नाहीं आवकास ।
थोडेसे गाऊं अखेरीस ॥

सुखसोहळे झाले उपमा लाजे मनास ।
उणें स्वर्गी सुखास ॥

अपूर्व वस्तू घेऊन जाई विजापूरास ।
भेट मग देई यवनास ॥

पराक्रमी शिवाजी पाळी पाऊण लक्षास ।
साजे यवनी स्नेहास ॥

विजापूरचा स्नेह होता लढे मोगलास ।
घेतले बहूतां किल्ल्यांस ॥

सर्व प्रांती लूट धुमाळी आणिलें जेरीस ।
घाबरें केलें सर्वांस ॥

संतापानें मोंगल नेमी शाइस्तेखानास ।
जलदि केली घेई पुण्यास ॥

चाकणास जाऊन दावी भय फिरंगोजीस ।
फुकट मागे किल्ल्यास ॥

मास दोन लढला घेऊन सर्व फौजेस ।
खान खाई मनास ॥

आखेर दारू घालून उडवी एका बुर्जास ।
वाट केली आंत जायास ॥

वारोंवार हल्ले गर्दी करुं पाहे प्रवेश ।
शाईस्ता पठाण पाठीस ॥

मागें पळति सर्व कोणी मानिना हुकूमास ।
भीति आंतल्या मर्दास ॥

लागोपाठ मार देत हटवि पठाणास ।
खचला खान हिंमतीस ॥

प्रात:काळीं संतोषानें खालीं केलें किल्ल्यास ।
देई मुसलमानास ॥

फिरंगोजीला भेट देतां खुषी झाली यवनास ।
देऊन मान सोडी सर्वांस ॥

शिवाजीची भेट घेतां सन्मान दिला त्यास ।
वाढवी मोठ्या पदवीस ॥

फिरंगोजीचें नांव घेतां मनीं होतो उल्हास ।
पीढीजाद चाकरीस ॥

येशवंतशिंग आले घेऊन मोठ्या फौजेस ।
मदत शाईस्तेखानास ॥

सरनौबत भौती लुटी नगरी मुलखास ।
जाळून पाडिला ओस ॥

पाठी लागून मोंगल मारी त्याच्या स्वारांस ।
जखमा केल्या नेताजीस ॥

राजगड सोडून राहीला सिंव्हगडास ।
पाहून मोगलसेनेस ॥

जिजीबाईचे मुळचें घर होतें पुण्यास ।
खान राही तेथें वस्तीस ॥

मराठ्यास चौकी बंदी गांवांत शिरण्यास ।
होता भीत शिवाजीस ॥

लग्नवऱ्हाडी घुसे केला पुण्यांत प्रवेश ।
मावळ सोबत पंचवीस ॥

माडीवर जाऊन फोडी एका खिडकीस ।
कळालें घरांत स्त्रीयांस ॥

शाइस्त्यास कळतां दोर लावी कठड्यास ।
लागला खालीं जायास ॥

शिवाजीनें जलदी गाठून वार केला त्यास ।
तोडीलें एका बोटास ॥

स्त्रिपुत्रां सोडून पळे पाठ दिली शत्रूस ।
भित्रा जपला जीवास ॥

आपल्या पाठिस देणें उणें शिपायगिरीस ।
उपमा नाहीं हिजड्यास ॥

सर्व लोकांसहित मारिलें खानपुत्रास ।
परतला सिंहगडास ॥

डौलानें मोंगल भौती फिरवी तरवारीस ।
दावी भय शिवाजीस ॥

समीप येऊं दिले हुकूम सरबत्तीस ।
शत्रू पळाला भिऊन मारास ।

करनाटकीं बदली धाडी शाइस्तेखानास ।
मुख्य केलें माजमास ॥

राजापुरीं जाई शिवाजी जमवी फौजेस ।
दावी भय पोर्च्यूग्यास ॥

सर्व तयारी केली निघाला नाशिक तीर्थास ।
हुल कसी दिली सर्वांस ॥

मध्यरात्रीं घेई बरोबर थोड्या स्वारांस ।
दाखल झाला सुर्तेस ॥

यथासांग साहा दिवस लुटी शहरास ।
सुखी मग गेला गडास ॥

बेदनूराहून पत्र आलें देई वाचायास ।
आपण बसे ऐकायास ॥

शिपायाचे बच्चे शाहाजी गेले शिकारीस ।
लागले हरणापाठीस ॥

घोड्या ठेंच लागे उभयतां आले जमीनीस ।
शाहाजी मुकला प्राणास ॥

पती कैलासा गेले कळालें जिजीबाईस ।
पार मग नाहीं दु:खास ॥

भुमी धडपडे बैसे रडून गाई गुणांस ।
घेई पुढें शिवाजीस ॥

॥ चाल ॥

अतीरूपवान बहु आगळा ।
जसा रेखला चित्रीं पूतळा ॥

सवतीवर लोटती बाळा ।
डाग लाविला कुणबी कुळा ॥

सवतीला कसें तरी टाळा ।
कज्जा काढला पती मोकळा ॥

खऱ्या कंसानें कापि का गळा ।
नादीं लागला शब्द कोकिळा ॥

मूख दुर्बळ राही वेगळा ।
अती पिकला चिंतेचा मळा ॥

झाला शाहाजी होता सोहळा ।
मनीं भूलला पाहूनी चाळा ॥

बहुचका घेती जपमाळा ।
जाती देऊळा दाविती मोळा ॥

थाट चकपाक नाटकशाळा ।
होती कोमळा जशा निर्मळा ॥

खऱ्या डंखिणी घाली वेटोळा ।
विषचुंबनी देती गरळा ॥

झाला संसारी अती घोटाळा ।
करी कंटाळा आठी कपाळा ॥

मनी भिऊन पित्याच्या कुळा ।
पळ काढला गेले मातुळा ॥

छातीवर ठेवल्या शिळा ।
नाहीं रुचला सवत सोहळा ॥

॥ चाल ॥

कमानीवर । लावले तीर ॥

नेत्रकटार । मारी कठोर ॥

सवदागर । प्रीत व्यापार ॥

लावला घोर । सांगतें सार ॥

शिपाई शूर । जुना चाकर ॥

मोडक्या धीर । राखी नगर ॥

आमदानगर । विजापूरकर ॥

मंत्रि मुरार । घेई विचार ॥

वेळनसार । देई उत्तर ॥

धूर्त चतुर । लढला फार ॥

छाती करार । करी फीतूर ॥

गुनगंभीर । लाविंला नीर ॥

होता लायक । पुंडनायक ॥

स्वामीसेवक । खरा भाविक ॥

सिंहगडावर गेला बेत केला कियेचा ।
बजावला धर्म पुत्राचा ॥

रायगडीं जाई राही शोक करी पित्याचा ।
शत्रु होता आळसाचा ॥

दु:खामधी सुख बंदोबस्त करी राज्याचा ।
पवाडा गातो शिवाजीचा ॥

कुळवाडी-भूषण पवाडा गातो भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीचा ॥ ५ ॥

* * *

सर्व तयारी केली राजपद जोडी नांवास ।
शिक्का सुरू मोर्तबास ॥

अमदानगरी नटून पस्त केलें पेठेस ।
भौतीं औरंगाबादेस ॥

विजापूरची फौज करी बहुत आयास ।
घेई कोकणपटीस ॥

सावध शिवाजी राजे आले घेऊन फौजेस ।
ठोकून घेई सर्वांस ॥

जळीं फौज लढे भौती मारी गलबतास ।
दरारा धाडी मक्केस ॥

माल्वणीं घेऊन गेला अवचित फौजेस ।
पुकारा घतो मोगलास ॥

जाहाजावर चढवी फौज गेला गोव्यास ।
लुटलें बारशिलोरास ॥

जलदी जाऊन गोकर्णी घेई दर्शनास ।
लुटलें मोंगल पेठांस ॥

पायवाटेने फौज पाठवी बाकी लुटीस ।
आज्ञा जावें रायगडास ॥

स्वतां खासी स्वारी आज्ञा लोटा जाहाजास ।
निघाला मुलखीं जायास ॥

मोठा वारा सुटला भ्याला नाहीं तुफानास ।
लागले अखेर कडेस ॥

औरंगजीब पाठवी ताजा जयशिंगास ।
दुसरे दिलीरखानास ॥

ठेविले मोगल अमीर येऊन पुण्यास ।
वेढिलें बहुतां किल्ल्यांस ॥

मानकरी शिवाजी घेई बसे मसलतीस ।
सुचेना कांहीं कोणास ॥

बाजी परभू भ्याला नाहीं दिलीरखानास ।
सोडिलें नाहीं धैर्यास ॥

हेटकरी मावळे शिपाई होते दिमतीस ।
संभाळी पुरंधरास ॥

चातुर्यानें लढे गुंतवी मोगल फौजेस ।
फुरसत दिली शिवाजीस ॥

फार दिवस लोटले पेटला खान इर्षेस ।
भिडला किल्ल्या माचीस ॥

दुर्जाखालीं गेला लागे सुरंग पाडायास ।
योजी अखेर उपायास ॥

हेटकरी मावळे जाती छापे घालण्यास ।
पिडीलें फार मोगलास ॥

मोगलाने श्रम केले बेत नेला सिद्धिस ।
काबीज केलें माचीस ॥

यशस्वी भासले लागले निर्भय लुटीस ।
चुकले सावधपणास ॥

हेटकऱ्यांचा थाट नीट मारी लुटाऱ्यास ।
मोगल हटले नेटास ॥

बाजी मावळ्यां जमवी हातीं घेई खांड्यास ।
भिडून मारी मोगलास ॥

मोगल पळ काढी पाठ दिली मावळ्यास ।
मर्द पाहा भ्याले ऊंद्रास ॥

लाजे मनीं दिलीरखान जमवी फौजेस ।
धीर काय देई पठाणास ॥

सर्व तयारी पुन्हा केली परत हल्ल्यास ।
जाऊन भिडला मावळ्यास ॥

बाजी मार देई पठाण खचले हिमतीस ।
हटती पाहून मर्दास ॥

पराक्रम बाजीचा पाही खान खोच मनास ।
लावीला तीर कमानीस ॥

नेमानें तीर मारी मुख्य बाजी परभूस ।
पाडिला गबरू धरणीस ॥

सय्यद बाजी ताजीम देती घेती बाजूस ।
भोगिती स्वर्गी मौजेस ॥

बाजी स्वर्गीं बसे मावळे हटले बाजूस ।
सरले बालेकिल्ल्यास ॥

मोगल चढ करती पुन्हा घेती माचीस ।
धमकी देती मावळ्यास ॥

हेटकरी मारी गोळी फेर हटवि शत्रूस ।
पळवी इशानी कोणास ॥

वज्त्रगडाला शिडी लाविली आहे बाजूस ।
वरती चढवी तोफांस ॥

चढला मोगल मारी गोळ बालेकिल्ल्यास ।
आणले बहु खराबीस ॥

हेटकरी मावळे भ्याले नाहीं भडिमारास ।
मोगल भ्याला पाऊसास ॥

मोगल सल्ला करी शिवाजी नेती मदतीस ।
घती यवनी मुलखास ॥

कुलद्रोही औरंगजीब योजी कपटास ।
पाठवि थैलि शिवाजीस ॥

शिवाजीला वचन देऊन नेई दिल्लीस ।
नजरकैंद करी त्यास ॥

धाडी परत सर्व मावळें घोडेस्वारांस ।
ठविलें जवळ पुत्रास ॥

दरबाऱ्या घरीं जाई देई रत्न भेटीस ।
जोडिला स्नेह सर्वांस ॥

दुखणें बाहणा करी पैसा भरी हाकीमास ।
गूल पाहा औरंगजीबास ॥

आराम करून दावी शुरू दानधर्मास ।
देई खाने फकीरास ॥

मोठे टोकरे रोट भरी धाडी मशीदीस ।
जसा का मुकला जगास ॥

दानशूर बनला हटवि हातिमताईस ।
चुकेना नित्यनेमास ॥

औरंजीबा भूल पडली पाहुन वृत्तीस ।
विसरला नीट जप्तीस ॥

निरास कैदी झाला शिवाजी भास मोगलास ।
चढला मोठ्या दिमाखास ॥

पितापुत्र निजती टोकरी बदली रोटास ।
बाकी सोपी चाकरास ॥

जलदी करीती चाकर नेती टोकरास ।
करामत केली रात्रीस ॥

दिल्ली बाहेर गेले खुलें केलें शिवाजीस ।
नेली युक्ति सिद्धीस ॥

मोगल सकाळीं विचकी दांत खाई होटांस ।
लावि पाठी माजमास ॥

॥ चाल ॥

औरंगजीबा धूर दीला । पुत्रासवें घोडा चढला ॥

मधींच ठेवी पुत्राला । स्वतां गोसावी नटला ॥

रात्रिचा दिवस केला । गाठलें रायगडाला ॥

माते चरणीं लागला । हळूच फोडी शत्रूला ॥

स्नेह मोगलाचा केला । दरारा देई सर्वांला ॥

॥ चाल ॥

हैद्राबादकर । विजापूरकर ॥
कापे थरथर । देती करभार ॥
भरी कचेरी । बसे विचारी ॥
कायदे करी । निट लष्करी ॥
शिवाजीचा बेत पाहून जागा झाला गोव्याचा ।
बंदोबस्त केला किल्ल्याचा ॥

वेढा घालून जेर केला सिद्दी जंजिऱ्याचा ।
पवाडा गातो शिवाजीचा ॥

कुळवाडी-भूषण पवाडा गातो भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीचा ॥ ६ ॥

*   *   *

शिवाजी तों मसलत देई मित्र तान्हाजीला ।
बेत छाप्याचा सुचवीला ॥

तान्हाजीनें भाऊ धाकटा सोबत घेतला ।
मावळी हजार फौजेला ॥

सुन्या रात्रीं सिंहगड पायीं जाऊन ठेपला ।
योजिलें दोर शिडीला ॥

दोरीची शिडी बांधली शिपाई कमरेला ।
हळूच वर चडवीला ॥

थोडी चाहूल कळली सावध उदेबानाला ।
करी तयार लोकांला ॥

थोड्या लोकांसवें तान्हाजी त्यांवर पडला ।
घाबरा गडकरी केला ॥

रणीं तान्हाजी पडे मावळे पळती बाजूला ।
सूर्याजी येऊन ठेपला ॥

धीर मोडक्या देई परत नेई सर्वांला ।
उगवी बंधु सूडाला ॥

उदेबान मारिला बाकिच्या रजपुताला ।
घतलें सिंहगडाला ॥

गड हातीं लागला तान्हाजी बळी घेतला ।
झालें दु:ख शिवाजीला ॥

सिंहगडीं मुख्य केलें धाकट्या सुर्याजीला ।
रुप्याचीं कडीं मावळ्याला ॥

पुरंधर माहूली घेई वरकड किल्ल्याला ।
पिडा जंजिरी सिद्द्याला ॥

सुरत पुन्हां लुटी मार्गी झाडी मोगलाला ।
मोगल जेरदस्त केला ॥

कैद करी शिवाजी बाकी उरल्या फौजेला ।
त्यांमधीं अनेक स्त्रीयांला ॥

सुंदर स्त्रीया परत पाठवी नाहीं भाळला ।
लाजवी औरंगजीबाला ॥

सरनौबत वीर पाठवी खानदेशाला ।
शुरू केलें चौथाईला ॥

जलदी मोगल धाडी मोहबतखानाला ।
देई मोठ्या फौजेला ॥

औंढापट्टा घेऊन वेढी साल्हेर किल्ल्याला ।
धिंगाणा दक्षिणेंत केला ॥

गुजर उडी घाली सामना शत्रूचा केला ।
मोराबा पठाण पंक्तीला ॥

लढतां पळ काढी दावी भ्याला मोगलाला ।
जसा खरा मोड झाला ॥

तों मराठे पळती मोगल गर्वानें फुगला ।
आळसानें ढिला पडला ॥

गुजर संधी पाहून परत मुरडला ।
चुराडा मोगलाच केला ॥

बेवीस उमराव पाडले रणभूमीला ।
नाहीं गणती शिपायांला ॥

लहान मोठें कैदी बाकी सर्व जखम्यांला ।
पाठवी रायगडला ॥

मोगल वेढा झोडून मार देत पिटीला ।
खिदाडी औरंगाबादेला ॥

रायगडीं नित्य शिवाजी घेई खबरीला ।
गोडबोल्या गोवी ममतेला ॥

एकसारखे औषध पाणी देई सर्वांला ।
निवडलें नाहीं शत्रूला ॥

जखमा बऱ्या होतां खुलासा सर्वांना केला ।
राहिले ठेवी चाकरीला ॥

शिवाजीची कीर्ति चौमुलखीं डंका वाजला ।
शिवाजी धनी आवडला ॥

मोगल यवनी शिपायी सोडी चाकरीला ।
हाजरी देती शिवाजीला ॥

पोर्चुग्यास धमकी देई मागे खंडणीला ।
बंदरी किल्ला वेढीला ॥

मधींच इंग्रज भ्याला जपे मुंबै किल्ल्याला ।
बनया धर्मा आड झाला ॥

दिल्लीस परत नेलें सुलतान माजूमाला ।
दुजें मोहबतखानाला ॥

उभयतांचा बदली खानजाहान आला ।
मुख्य दक्षणेचा केला ॥

मोगलाला धूर देऊन लुटलें मुलखाला ।
गोवळकुंडीं उगवला ॥

मोठी खंडणी घेई धाकीं धरीं निजामाला ।
सुखें मग रायगडी गेला ॥

मोगलाचे मुलखीं धाडी स्वार लुटायाला ।
लुटलें हुबळी शहराला ॥

समुद्रकांठीं गांवे लुटी घेई जाहाजांला ।
केले खुलें देसाईला ॥

परळी सातारा किल्ले घेई पांडवगडला ।
आणिक चार किल्ल्यांला ॥

॥ चाल ॥

हुकूम विजापुरी झाला । सोडिलें बहुत फौजेला ॥

द्यावा त्रास शिवाजीला । घ्यावें त्याचे मुलखाला ॥

शिवाजी सोडी गुजराला । कोंडी आबदुल करीमाला ॥

केला माहग दाण्याला । शत्रु अती जेर केला ॥

आर्जव करणें शिकला । भोंदिले सैनापतीला ॥

निघून विजापुरीं गेला । क्रोध शिवाजीस आला ॥

रागाऊन लिहिलें पत्राला । निषेधी प्रतापरावाला ॥

गुजर मनांत लाजला । निघून वराडांत गेला ॥

॥ चाल ॥

आबदुल्यानें । बेशर्म्यांनें ॥

फौज घेऊन । आला निघून ॥

राव प्रताप । झाला संताप ॥

आला घाईने । गाठी बेतानें ॥

घुसे स्वताने । लढे त्वेषानें ॥

घेई घालून । गेला मरून ॥

प्रतापराव पडतां मोड फौजेचा झाला ।
पाठलाग मराठ्याचा केला ॥

तोफ गोळ्या पोटीं दडती भिडती पन्हाळ्याला ।
गेले नाहीं शरण शत्रूला ॥

अकस्मात हंसाजी मोहिता प्रसंगीं आला ।
हल्ला शत्रूवर केला ॥

गुजर दळ मागें फिरून मारी यवनाला ।
पळीवलें विजापुराला ॥

शिवाजीनें हंसाजीला सरनौबत केला ।
मोठा अधिकार दिला ॥

हंबिरराव पद सोडलें त्याच्या नांवाला ।
शिवाजी मनीं सुखीं झाला ॥

सेनापतीचे गुण मागें नाहीं विसरला ।
पोशी सव कुटुंबाला ॥

प्रतापराव-कन्या सून केली आपल्याला ।
व्याही केलें गुजराला ॥

काशीकर गंगाभट घाली डौल धर्माचा ।
केला खेळ गारूड्याचा ॥

लुटारू शिवाजी लुतला धाक गृह फौजेचा ।
खर्च नको दारूगोळीचा ॥

बहुरुपी सोंग तूलादान सोनें घेण्याचा ।
पवाडा गातो शिवाजीचा ॥

कुळवाडी-भूषण पवाडा गातो भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीचा ॥ ७ ॥

* * *

विश्वासू चाकर नेमी मुलखीं लुटायला ।
शिवाजी कोकणांत गेला ॥

छोटे मोठे गड घेई बांधी नव्या किल्ल्याला ।
जमाव फौजेचा केला ॥

गोंवळकुंडी जाई मागून घेई तोफांला ।
फितीवलें कसें निजामाला ॥

करनाटकीं गेला भेटे सावत्रभावाला ।
वाटणी मागे व्यंकोजीला ॥

लोभी व्यंकोजी हिस्सा देईना बळासी आला ।
आशेने फिरवी पगडीला ॥

बंधू आज्ञा मोडून गर्वानें हट्टीं पेटला ।
बिऱ्हाडीं रागाऊन गेला ॥

शिवाजीला राग आला कोट छातीचा केला ।
कैदी नाहीं केलें भावाला ॥

तंजोर बाकी ठेवी घेई सर्व मुलखाला ।
खडा कानाला लावला ॥

दासीपुत्र संताजी बंधु होता शिवाजीला ।
करनाटकीं मुख्य केला ॥

हंबीरराव सेनापती हाताखालीं दीला ।
निघाला परत मुलखाला ॥

वाटेमधीं लढून घेई बिलरि किल्ल्याला ।
तेथें ठेवी सुमंताला ॥

शिवाजीचे मागे व्यंकोजीनें छापा घातला ।
घेतलें स्वतां अपेशाला ॥

जेर झाला व्यंकोजी देई उरल्या हिश्याला ।
शिवाजी रायगडी गेला ॥

विजापुरचा साह्य नेई राजे शिवाजीला ।
मोगल मुलखी सोडला ॥

मुलखीं धिंगाणा धुळीस देश मिळविला ।
सोडिलें नाहीं पिराला ॥

वाटेमधीं मोगल गांठी राजे शिवाजीला ।
घाबरा अतिशय केला ॥

भिडला शिवाजी मोगल मागें हाटीवला ।
वाट पुढें चालूं लागला ॥

दुसरी फौज आडवी माहाराज राजाला ।
थोडसें तोंड दिलें तिजला ॥

काळ्या रात्रीं हळुच सुधरी आडमार्गाला ।
धुळ नाहीं दिसली शत्रूला ॥

फौजसुद्धां पोहंचला पटा किल्ल्याला ।
फसिवलें आयदी मोगलाला ॥

विजापूरचा आर्जव करी धाडी थैलीला ।
आश्रय मागे शिवाजीला ॥

हांबीरराव मदत पाठवी विजापुराला ।
बरोबर देई फौजेला ॥

नऊ हजार मोंगलांचा पराभव केला ।
ज्यानी मार्ग अडीवला ॥

विजापुरीं जाऊन जेर केलें मोंगलाला ।
केला महाग दाण्याला ॥

शत्रूला पिडा होतां त्रासून वेढा काढला ।
मोगल भिऊन पळाला ॥

दिल्लीचा परत बोलवी दिलीरखानाला ।
पाठवी शाहाजाहानाला ॥

जलदी करून शिवाजी वळवी पुत्राला ।
लाविला नीट मार्गाला ॥

तह करून शिवाजी नेती विजापुरला ।
यवन घेती मसलतील ॥

शिवाजीचे सोवळें रुचलें नाहीं भावाला ।
व्यंकोजी मनीं दचकला ॥

निरास मनीं होऊन त्यागी सर्व कामाला ।
निरा संन्यासी बनला ॥

शिवाजीनें पत्र लिहिलें बंधु व्यंकोजीला ।
लिहितों पत्र अर्थाला ॥

वीरपुत्र म्हणवितां. गोसावी कसे बनला ।
हिरा कां भ्याला कसाला ॥

आपल्या पित्याचा ठसा कसा जलदी वीटला ।
मळावांचून काटला ॥

कनिष्ट बंधु माझ्या लाडक्या पाठी साह्याला ।
तुम्ही कां मजवर रुसला ॥

बोध घ्या तुम्ही माझा लागा प्रजापालनाला ।
त्यागा ढोंगधतोऱ्याला ॥

मन उत्तम कार्मीं जपा आपल्या फौजेला ।
संभाळा मुळ आब्रूला ॥

कीर्ति तुझी ऐकूं यावी ध्यास माझ्या मनाला ।
नित्य जपतों या जपाला ॥

कमी पडतां तुम्ही कळवा माझ्या लोकांला ।
सोडा मनच्या आढीला ॥

सुबोधाचें पत्र ऐकतां शुद्धीवर आला ।
व्यंकोजी लागे कामाला ॥

शिवाजीला रायगडीं गुडघी रोग झाला ।
रोगानें अती जेर केला ॥

त्याचे योगें नष्ट ज्वर फारच खवळला ।
शिवाजी सोसी दु:खाला ॥

यवनीं विरास भिडतां नाहीं कुचमला ।
शिवाजी रोगाला भ्याला ॥

सतत सहा दिवस सोसी तापदहाला ।
नाहीं जरा बरळला ॥

सातव्या दिवशीं शिवाजी करी तयारीला ।
एकटा पुढें आपण झाला ॥

काळाला हूल देऊन स्वतां गेला स्वर्गाला ।
पडले सुख यवनाला ॥

कूळवाडी मनीं खचले करती शोकाला ।
रडून गाती गुणांला ॥

॥ चाल ॥

महाराज आम्हासीं बोला । धरला कां तुम्ही अबोला ॥

मावळे गडी सोबतीला । शिपाई केले उघड्याला ॥

सोसिलें उन्हातान्हाला । भ्याला नाही पाउसाला ॥

डोंगर कंगर फिरलां । यवन जेरीस आणला ॥

लुटलें बहुत देशांला । वाढवी आपुल्या जातीला ॥

लढवी अचाट बुद्धीला । आचंबा भुमीवर केला ॥

बाळगी जरी संपत्तीला । तरी बेतानें खर्च केला ॥

वांटणी देई शिपायांला । लोभ द्रव्याचा नाहीं केला ॥

चतुर सावधपणाला । सोडिलें आधीं आळसाला ॥

लहान मोठ्या पागेला । नाहीं कधीं विसरला ॥

राजा क्षेत्र्यांमध्यें पहिला । नाहीं दुसरा उपमेला ॥

कमी नाहीं कारस्तानीला । हळूच वळवी लोकांला ॥

युक्तीनें बचवी जीवाला । कधीं भिईना संकटाला ॥

चोरघरती घेई किल्ल्याला । तसेंच बाकी मुलखांला ॥

पहिला झटे फितुराला । आखेर करी लढाईला ॥

युद्धीं नाहीं विसरला । लावी जीव रयतेला ॥

टळेना रयत सुखाला । बनवी नव्या कायद्याला ॥

दाद घेई लहानसानाची । हयगय नव्हती कोणाची ॥

आकृती वामनमुर्तीची । बळापेक्षां चपळाईची ॥

सुरेख ठेवण चेहऱ्याची । कोंदिली मुद्रा गुणरत्नाची ॥

॥ चाल ॥

भिडस्त भारी । साबडा घरीं ॥

प्रिय मधुरी । भाषण करी ॥

मोठा विचारी । वर्चड करी ॥

झटून भारी । कल्याण करी ॥

आप्त सोयरीं । ठेवी पदरीं ॥

लाडावरी । रागावे भारी ॥

इंग्लीश ज्ञान होतां म्हणे मी पुत्र क्षेत्राचा ।
उडवी फट्टा ब्रह्माचा ॥

जोतीराव फुल्यानें गाईला पुत क्षुद्राचा ।
मुख्य धर्नी पेशव्याचा ॥

जिजीबाईचा बाळ काळ झाला यवनाचा ।
पवाडा गातो शिवाजीचा ॥

कुळवाडी-भूषण पवाडा गातो भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीचा ॥ ८ ॥

— समाप्त —

अभंग

सत्ता तुझी राणीबाई । हिंदुस्थानीं जागृत नाहीं ॥ १ ॥

जिकडे तिकडे ब्राह्मणशाई । डोळे उघडूनी पाहीं ॥ २ ॥

खेडेगांवीं कुळकर्णी । आहे लेखणीचा धणी ॥ ३ ॥

माहालामध्यें महालकरी । जसा अष्ट अधिकारी ॥ ४ ॥

यमवत मामलेदार । शुद्रा शिक्षा अनीवार ॥ ५ ॥

धूर्त चिटणिसांचे पुढें । काय कलकटर बापुडें ॥ ६ ॥

रेविन्युची दप्तरदारी । ब्राह्मण किती अधिकारी ॥ ७ ॥

चहूंकडे भटभाई । कुणब्याची दाद नाहीं ॥ ८ ॥

जोती म्हणे धाव घेई । दुष्टापासूनी सोडवीं ॥ ९ ॥

–समाप्त–